
Fornleifar í Kalmansvík. Deiliskráning

Adolf Friðriksson

Reykjavík 2016

FS627-16261

FORNLEIFASTOFNUN ÍSLANDS SES

Forsíðumynd: Kalmansvík

©Fornleifastofnun Íslands 2016

Bárugötu 3

101 Reykjavík

Sími: 551 1033

Fax: 551 1047

Netfang: fsi@instarch.is

Heimasíða: www.instarch.is

Efnisyfirlit

INNGANGUR.....	5
FYRRI ATHUGANIR.....	5
FORNLEIFAR Á SKIPULAGSREIT.....	6
NIÐURSTÖÐUR	9
VIÐAUKI:	
SKRÁ YFIR FORNLEIFAR INNAN	
DEILISKRÁNINGARREITS	10
HNITASKRÁ	12

Inngangur

Þann 14. september 2016 óskaði Akraneskaupstaður eftir úttekt á fornleifum vegna breytinga á aðalskipulagi og gerð deiliskipulags við Kalmansvík. Vísað er til bréfs Minjastofnunar Íslands, dags. 11. september s.l. til Akraneskaupstaðar þar sem fram kemur að fyrirbyggjandi skráning fornleifa sé ófullnægjandi og uppfæra þurfi skrána til samræmis við ný lög um menningarminjar (nr. 80/2012) og nýja staðla stjórnvalda. Fornleifastofnun Íslands ses tók að sér verkið og var það unnið í september, október og desember 2016.

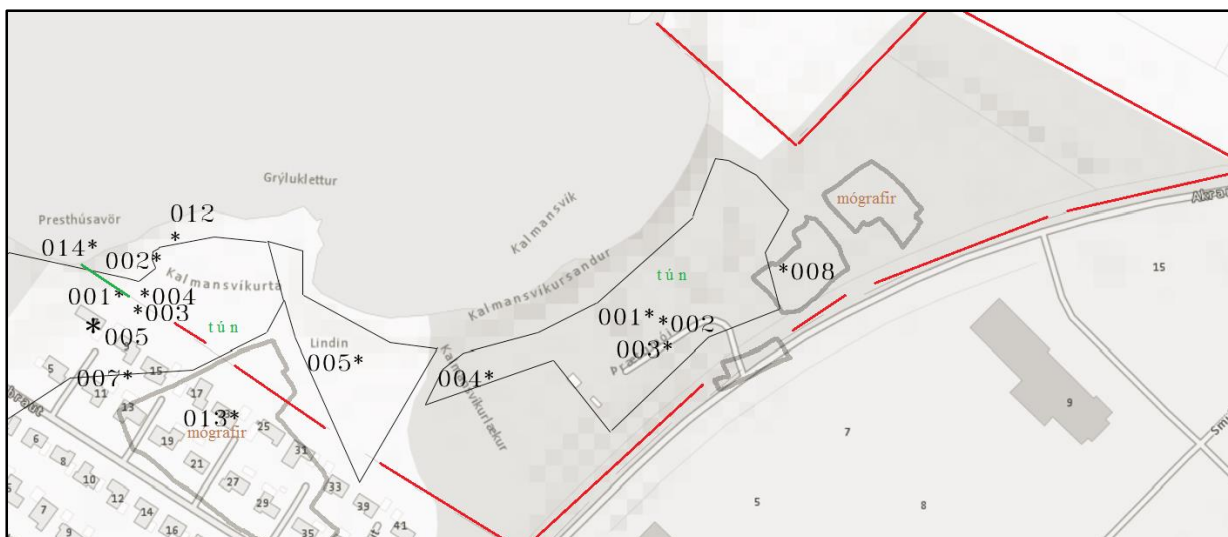
Í þessari skýrslu er birtur árangur heimildarannsókna og vettvangsathugunar.

Fyrri athuganir

Skipulagssvæðið liggur norðaustan íbúahverfis við Esjubraut, norðvestan Akranesvegar, og nær frá Prestúsum að vestsan og upp að túni Hausthúsa norðaustan. Það nær yfir austurhluta gamla túnsins við Presthús og allt tún Kalmansvíkurbæjarins. Fornleifastofnun Íslands skráði fornleifar á þessu svæði í júní 1997¹ og annaðist jafnframt framkvæmdaefirlit vegna endurnýjunar lagna við Presthús 2009². Var skráningin 1997 ein sú fyrsta sem gerð var í þéttbýli, í anda nýlegrar löggjafar um lögbundna skráningu fornleifa vegna aðalskipulagsvinnu. Hafa aðferðir við skráningu, einkum í þéttbýli, sem og löggjöfin breyst talsvert síðan 1997. Áður lögðu stjórnvöld m.a. áherslu á að skrá ætti minjar sem sæjust á yfirborði, en ekki staði sem heimildir væru til um, en væru horfnir og jafnvel eyðilagðir. Síðustu árin hafa þessi viðmið breyst og eru nú skráðar allar þekktar minjar, enda hefur sú skráningaraðferð þann kost að safnað er upplýsingum um minjastaði sem kunna að hafa horfið sjónum, en gætu verið leifar af undir sverði. Er það í betra samræmi við tilgang laga um fornleifavernd að halda slíkum upplýsingum til haga, en jafnframt kostur fyrir framkvæmdaaðila að lenda síður í töfum vegna óvæntra fornleifafunda við upphaf framkvæmda. Svo sem fram kemur í erindi MSÍ er nýrri löggjöf (nr. 82/2012) nú gert ráð fyrir 15 m helgunarsvæði í kringum fornleifar. Við deiliskráningu minja haustið 2016 var tekið mið af þessum nýju forsendum minjavörslunnar.

¹ Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson (1999). *Akranes. Fornleifaskrá*. Reykjavík, Fornleifastofnun Íslands, bls. 39-41.

² Lilja Björk Pálsdóttir, Presthús, Akranesi Framkvæmdavöktun. FS415-08261, Reykjavík 2009.

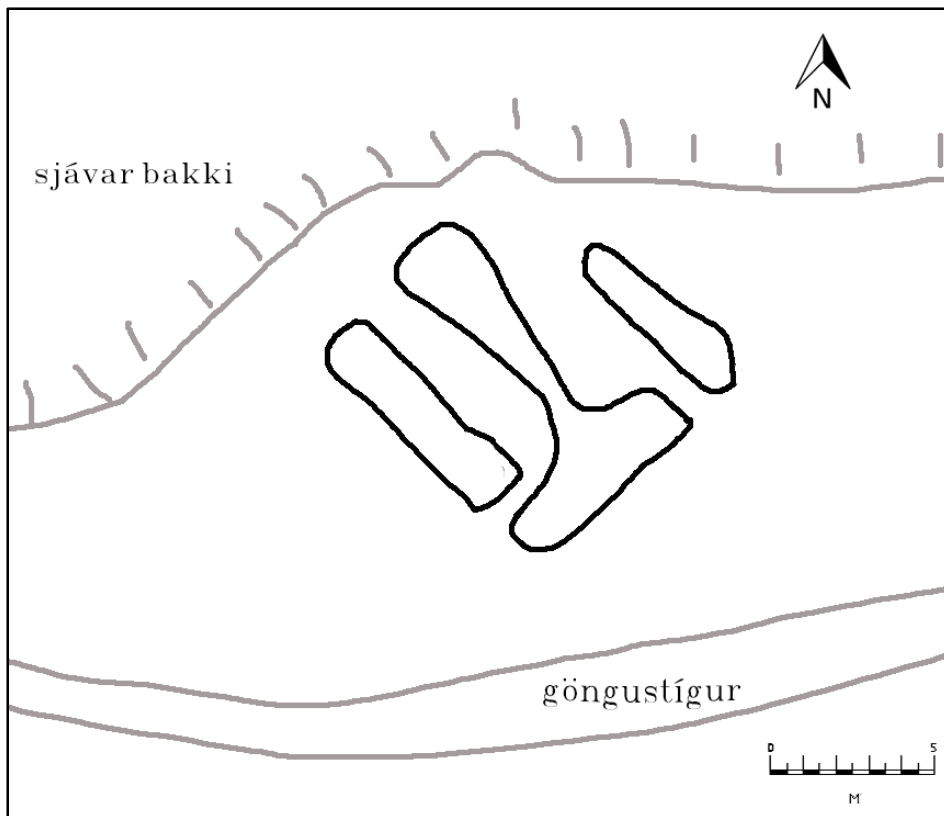
Mynd 1. Uppdrátturinn sýnir legu fornleifa innan deiliskipulagsreits. Tölur frá 001-013 vinstra megin eiga við um Presthús, en 001-008 hægra megin tilheyra Kalmansvík. (Kortagrunnur: kortasjá Akraness/Loftmyndir ehf ©).

Fornleifar á skipulagsreit

Óþekkt er með öllu hvenær byggð hefst við Kalmansvík, en samkvæmt heimildum var búið þar a.m.k. frá öndverðri 18. öld. Ekki er ósennilegt að byggðin sé eldri, enda hæfur aðgangur að gæðum til lands og sjávar þar við víkina. Skal nú greint frá fornleifum innan reits, frá vestri til norðausturs.

Í vesturhluta reits stóð bærinn Presthús. Var hann hjáleiga ásamt Kalmansvík frá Görðum³. Byggð lagðist af á báðum þessum býlum í byrjun 20. aldar og kaupir kaupstaðurinn landið 1947. Samkvæmt upprætti frá 1920 var tún Presthúsa því sem næst aflangt að lögun, og lá frá austri til vesturs. Austast í túninu, þar sem það náði að túni Kalmansbæjar má sjá votta fyrir beðasléttum og milli túns og sjávarbakka eru ógreinilegar tóftaleifar (Bo-058:012). Hefur sjóvarnargarður dregið úr landbroti sem var mikið á þessum slóðum. Liggur tóftarbrotið milli fjöru og göngustígs. Þar eru leifar af mannvirki á lágum hól sem gæti geymt eldri leifar. Tóftin virðist hafa verið tvískipt, snýr NV-SA, en líklega hefur norðurgafi brotið af vegna sjávargangs. Mesta lengd er um 8 m á hvorn veg. Sjálfur bæjarhóllinn (001,003-004) stendur á mörkum skipulagssvæðis en næstum allt túnið vestan hans og þekktar minjar þar í eru utan skipulagsreits.

³ Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín, IV. bindi, bls. 84-85.

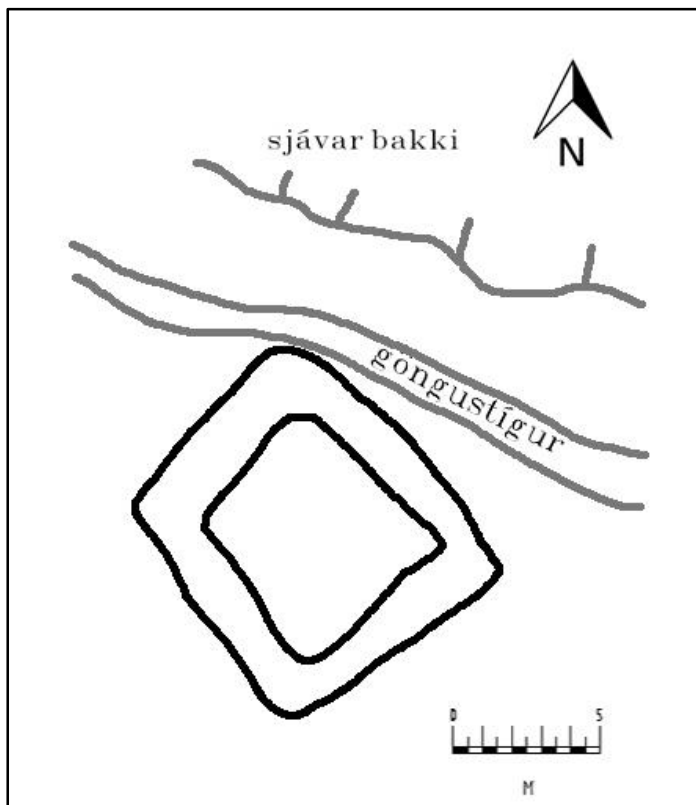

Mynd 2. Tóft Bo-058:012 skammt norðaustan bæjarhóls Presthúsa.

Á öndverðri 18. öld (1705) stóðu tvö tómthús (Bo-058:008 og 009) og ein verbúð (Bo-058:010) hjá Presthúsum⁴, en staðsetning þeirra er óþekkt. Ef að líkum lætur hafa þær staðið niður við sjóinn. Talsvert landbrot hefur verið við ströndina og má vera að minjar þessara bústaða séu horfnar, en ekki skal útilokað að þær leynist undir sverði. Hugsanlegt er að tóftaleifarnar 012 séu af einhverjum þessara bústaða eða eða leifar yngri húsa sem reist voru ofan á þeim.

Tún Kalmansvíkurbæjarins var samtýnis Presthúsatúni. Það myndaði mjóan kraga sem náði frá innanverðri Kalmansvíkurtá og norðaustur að túni Hausthúsa hinum megin við víkina. Bærinn stóð í miðju túni, fyrir miðri vík. Þar eru enn leifar bæjarhóls Kalmansvíkur. Hefur hann orðið fyrir raski við sléttun og jarðvegsflutning. Fast austan við bæinn stóðu útihús (**Bo-059:002**) 1920 en sjást ekki lengur. Um 20 m suðaustan við bæinn voru önnur útihús, nú horfin (**Bo-059:003**) og útihús (**Bo-059:004**) voru um 100 suðvestan við bæ sem einnig eru horfin. Um 75 m vestan við 004 var lítið hólf (skráð 1997), sem virtist hlaðið úr torfi, 9 m frá SA til NV og 8 m frá SV til NA. Það var slétt að innan og minnti helst á kálgarð. Samkvæmt túnakorti stóð hér útihús 1920 (**Bo-059:005**). Leifar þessar eru nú horfnar.

⁴ Jarðabók ÁM IV, 85-6.

Mynd 3. Tóftaleifar (horfnar) í vesturtúni Kalmansvíkur (Bo-059:005).

Fram kemur í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns⁵ að verbúð hafi verið reist hjá Kalmansvík í byrjun 18. aldar (**Bo-059:006**). Staðsetning hennar er óþekkt og ekki ósennilegt að landið sem hún stóð á hafi þegar brotið af. Loks er að geta kofarústar sem kölluð var Sigvaldarúst⁶ (**Bo-059:007**). Hún stóð vestan megin í víkinni en er sennilega afbrotin.

⁵ Jarðabók ÁM IV, 107.

⁶ Örnefnaskrá, Garðar, 1. Ópr, Örnefnasafn Íslands.

Mynd. 4. Loftmynd frá 1973. Á myndinni sést m.a. hestúsaðverfið sem reis í gamla heimatúninu í Kalmansvík. (Mynd: D2509, LMÍ ©).

Niðurstöður

Innan deiliskipulagsreits er kunnugt um allt að 12 fornleifar. Er bæjarhóll Presthúsa og nærliggjandi útihús á mörkum deiliskipulagsmarka, en innan þeirra eru tóftaleifar nr. 012 á sjávarbakka þar skammt frá. Kunnugt er um 2 tómthús og eina verbúð en staðsetning óþekkt. Jafnframt er bæjarhóll og fjögur útihús í túni Kalmansvíkur, en tvö mannvirki að auki (Sigvaldarúst og verbúð) sem verða ekki staðsett og kunna að vera brotin af vegna sjávargangs. Leifar mógrafa utan túnanna hafa verið sléttaðar.

Allt svæðið er talsvert raskað, en þar gætu enn leynst minjar bæjarhóla, verbúða og annara mannvirkja. Eftir að hefbundnum búskap lauk, byggðist upp hestúsaþyrping um og eftir miðja 20. öld, sem síðar var rifin og túnin sléttuð. Á seinni árum hefur svæðið verið notað fyrir tjaldstæði og fyrirhugað er að bæta þar aðstöðu fyrir ferðaþjónustu. Er þessi hluti bæjarlandsins ákjósanlegur til þess að mörgu leyti, einkum ef minjum verður hlíft og þær gerðar aðgengilegar ferðalöngum og fróðleiksfúsum gestum. Svæðið frá Presthúsum til Innstavogs er nánast samfellt minjasvæði og býður það upp á margvíslega möguleika. Sjálfsagt er að við hönnun útivistarsvæða sé stefnt að því að nýta þau verðmæti sem fyrir eru á staðnum, vernda þannig minjarnar og auka aðdráttarafl svæðisins. Minjastofnun Íslands sker úr um heimild til framkvæmda á minjasvæðum.

Viðauki 1. Skrá yfir fornleifar innan deiliskráningarreits

Bo-058 Presthús

Bo-058:001 bæjarhóll bústaður

Hóllinn stendur við vesturenda Kalmansvíkur. Grasi vaxinn hóll sem stendur í jaðri byggðarinnar og út á sjávarbakkanum. Rof er í bakkann. Allur vesturhluti túnsins, þ.e. túnið vestan og sunnan Presthúsabæjar, er horfinn undir nýbyggingar. Austurendi túnsins nær út að sjó yst í Kalmansvík og er það enn autt svæði. Göngustígur er þvert yfir hólinn og lítilsháttar rof þar í.

Hættumat: Mikil hætta vegna sjávangangs

Heimild: Túnakort 1917.

Bo-058:002 heimild um útihús

Útihús stóð um 30 m norðaustan við bæinn samkvæmt túnakorti frá 1917. Eru leifar þess horfnar. Í eldri skráningu (frá 1997) var talið að tóftaleifar sem eru kippkorn norðar og út á sjávarbakkanum væru útihús 002, en við nánari athugun hefur komið í ljós að um aðrar fornleifar utan túns er að ræða og hafa þær fengið númerið 013.

Heimild: Túnakort 1917.

Bo-058:003 heimild um útihús

Útihús stóð um 8 m SA við bæinn samkvæmt túnakorti. Nú er þar grasi gróin spilda, rétt utan við lóðina Ægisbraut nr. 9.

Hættumat: hætta vegna útivistar

Heimild: Túnakort 1917.

Bo-058:004 heimild um útihús

Útihús stóð um 6 m SA við bæinn, fast NNA við útihús nr. 003, samkvæmt túnakorti. Þar er nú grasi gróin spilda, sem liggur rétt utan við lóð nr. 9 við Ægisbraut og ekki sjást þar neinar tóftaleifar.

Hættumat: Hætta vegna útivistar

Heimild: Túnakort 1917.

Bo-058:008 bæjarstaði bústaður Staðsetning óþekkt

Tómthús var hjá Presthúsum skv. jarðabók frá 1705. Ekki verður vitað um staðsetningu þess.

Heimild: JÁM IV, 85.

Bo-058:009 bæjarstaði bústaður Staðsetning óþekkt

Tómthús var hjá Presthúsum skv. jarðabók frá 1705. Ekki verður vitað um staðsetningu þess.

Heimild: JÁM IV, 85.

Bo-058:010 heimild um verbúð Staðsetning óþekkt

Í Jarðabók Árna og Páls segir: "Verbúð er hér ein, hana brúkar staðarhaldarinn fyrir sjófólk það, er skipum hans fleytir, og ganga þaug hjer ár um kring, so sem þeir fá viðkomið." Ekki er ljóst hvar þessi verbúð hefur staðið.

Heimild: JÁM IV, 86.

Bo-058:012 tóft

Austast í túninu, þar sem það náði að túni Kalmansbæjar má sjá votta fyrir beðasléttum og milli túns og sjávarbakka eru ógreinilegar tóftaleifar (Bo-058:012), um 45 m NA við bæ. Við fornleifaskráningu 1997 voru þær taldar vera leifar af útihúsi (002) sem sýnt er á túnakorti frá 1917. Við deiliskráningu 2016 kom í ljós að leifar útihússins eru líklega horfnar (sjá 002), en téðar minjar eru af öðru mannvirki sem staðið hefur utan túnsins.

Hefur sjóvarnargarður dregið úr landbroti sem var mikið á þessum slóðum. Liggur tóftarbrotið milli fjöru og göngustígs. Þar eru leifar af mannvirki á lágum, grasi grónum hól sem gæti geymt eldri leifar. Tóftin virðist hafa verið tvískipt, snýr NV-SA, en líklega hefur norðurgafli brotið af vegna sjávangangs. Mesta lengd er um 8 m á hvorn veg.

Bo-058:013 mógrafir

Á loftmyndum frá miðri 20.öld má sjá talsvert mógrafarsvæði sem á í kverk milli túna Presthúsa og Kalmansvíkur. Stærstur hluti þess er horfinn undir Esjubrautarhverfið.

Heimild: LMÍ

Bo-059 Kalmansvík

8 hndr. 1706. Garðakirkjueign. Venjulegri búsetu lauk 1930 en byggð hélst þar nokkuð lengur.

1920: 14168 m², garðar 1700 m², 1/4 þýft. Gamla túnið í Kalmansvík lá eins og víkin og stendur bæjarhóllinn í því miðju. Engar byggingar standa núna í túninu, en hér hefur verið mikið rask og túnið hefur verið sléttað og ræktað.

Bo-059:001 bæjarhóll bústaður

"Var bærinn upp af Kalmansvík, þar sem nú er hóll." Gamla túnið í Kalmansvík er nú nær allt slétt, frá víkinni og upp að þjóðvegi. Bærinn stóð um 30 m frá víkinni. Þar er lágur, grasi vaxinn hóll og stendur á slétttri grund innan tjaldstæðis. Ekki sést til tófta á eða við hólinn. Hefur hann orðið fyrir talsverðu raski í tímans rás.

Heimild: Túnakort 1920; BB II, 397. LMÍ.

Bo-059:002 heimild um útihús

Samkvæmt túmakorti stóðu útihús stóð fast við bæjarhúsin [001], en þeirra sést ekki merki.

Heimild: Túnakort 1920. LMÍ

Bo-059:003 heimild um útihús

Útihúsið stóð um 20 SSA við bæinn. Þar er nú slétt tún og ekki sér þar tóftir.

Heimild: Túnakort 1920. LMÍ

Bo-059:004 heimild um útihús

Útihúsið stóð um 100m SV við bæinn. Vegaslóðinn með víkinni er um 10 m norðan við staðinn, og skurður liggur rétt hjá að SV verðu. Þar er nú slétt tún og ekki sér þar tóftir.

Heimild: Túnakort 1920.

Bo-059:005 heimild um útihús

Útihúsið stóð um 160 m V við bæinn, um 10 m sunnan við sjávarbakka. Þar voru (1997) leifar af garðlagi, afgirtum með torfgirðingu, 9x8 m, þar sem útihúsið hefur líklega staðið áður. Garðleifarnar eru horfnar (2016) og hafa verið sléttðar út.

Heimild: Túnakort 1920.

Bo-059:006 heimild um verbúð staðsetning óþekkt

"Verbúð er hér ein gjörð fyrir einu ári, þar sem aldrei hafði fyrr verið ...". Staðsetning er ekki þekkt, og ekki sjást hér tóftir sem átt gætu við þessa frásögn.

Heimild: JÁM IV, 107.

Bo-059:007 Sigvaldarúst heimild um rúst

Svo segir í örnefnalýsingu: "... Presthúsavík, sem var innst við kampana [018] ... Austan hennar gekkk fram smánef, Kalmansvíkurtá, og þar var framan við einstakur klettur, nefndur Grýluklettur, nú alveg horfinn. Innan við þessa tá tók svo og tekur enn við Kalmansvík. Á bakkanum við sjóinn innan við tána var rúst, sem hét Sigvaldarúst ... Þessi rúst er einnig að hverfa, er að brotna og fara í sjó." Það brýtur enn af bakkanum vegna sjávargangs. Ekki sér til tófta, og ekki ólíklegt að hún sé afbrotin. Hugsanlegt er að hana hafi brotið af, eða þá leifar hennar sé enn að finna á bakkanum. Sigvaldi sá er kofinn var kenndur við var afi Sigvalda Kaldalóns.

Heimild: Ö-Garðar, 1.

Bo-059:008 mógrafir

Á loftmyndum frá miðri 20.öld má sjá talsvert mógrafarsvæði sem liggur skammt sunnan og austan tuna Kalmansvíkur. Hafa mógrafirnar verið sléttðar út.

Heimild: LMÍ

Hnitaskrá

Fornleifar innan deiliskipulagsreits

Presthús

001, 003-004 (bæjarhóll)

351418, 428532

351445, 428542

351441, 428507

351412, 428518

002

351453, 428546

012 (rústahóll)

351461, 428560

351474, 428560

351474, 428547

351460, 428548

Kalmansvík

001-003 (bæjarhóll)

351725, 428516

351751, 428530

351771, 428499

351744, 428484

004

351644, 428468

005

351573, 428474

008 (mógrafir)

351869, 428607

351900, 428579

351774, 428461

351758, 428479